

4. Diskurs rata

4.1. Socio-lingvistički izvori diskursa rata

4.1.1. Javna komunikacija

U nastojanju da pojmovno odredi prostor javne sfere i javnog komunikacijskog delovanja, zagrebački profesor lingvistike (koji je predavao na Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana) Dubravko Škiljan¹⁵ upućuje nas na osnovne pravce savremene lingvističke nauke. Pojednostavljeno govoreći, problemom javne komunikacije i domena javnosti bave se pravci lingvistike koji bi mogli da se okarakterišu kao: nestrukturalistički, kontekstualni, funkcionalistički i normativni¹⁶. Ono što je zajedničko najvećem delu ovih lingvističkih pravaca jeste prihvatanje obostrane međusobne uslovljenosti jezičke komunikacije i društvene strukturisanosti, pri čemu se uzima da se socijalni aspekt komunikacije manifestuje u dvema sferama: sferi javnosti i sferi privatnosti.

Javnost predstavlja komunikacijsku sferu u kojoj se članovi jednog društva bave pitanjima od zajedničkog interesa, odnosno u kojoj oblikuju zajedničke stavove i htenja, za razliku od sfere privatnosti u kojoj učesnici zadovoljavaju svoje sopstvene potrebe i interese. Osim toga, još jedna karakteristika koja javnu sferu bitno razlikuje od privatne – leži u činjenici da je ona delimično normativno institucionalizovana i da se, u njenom okviru, odvija regulacija društvenog života. Analogno tome, potrebno je, kreiranjem distinkcije javno-privatno, definisati pojam javne komunikacije. Škiljan ovu definiciju izvodi na osnovu modela lanca komunikacijskog procesa¹⁷. Da bi javna komu-

¹⁵ Dubravko Škiljan: „Javni jezik – pristup lingvistici javne komunikacije“, Beograd, 1998.

¹⁶ Linija razgraničenja svih lingvističkih pravaca (strukturalizam – nestrukturalizam, kontekstualne – vankontekstualne teorije, funkcionalistička – formalistička lingvistika, normativno – deskriptivno) nije tako oštra i jasno određena, ali je na ovom mestu, u određenoj meri, pojednostavljena – radi lakšeg razumevanja, a s obzirom na to da teorijski lingvistički aspekt nije predmet ovog rada.

¹⁷ Model lanca komunikacijskog procesa ima šest konstitutivnih elemenata: pošiljalac, primalac, kod, kanal, poruka i referencijalni kontekst, Dubravko Škiljan: „Javni jezik – pristup lingvistici javne komunikacije“, Beograd, 1998.

nikacija bila identifikovana kao takva, potrebno je da postoji skup atributa vezan za svaki od šest elemenata komunikacijskog procesa. Tako sadržaj poruke koja se prenosi treba da bude vezan za opšte-društveni interes. Kanal komunikacije, u tehnološkom smislu, treba da ima obeležja kanala masovne komunikacije¹⁸. Najzad, u javnoj sferi, kanal je uvek kontrolisan, bilo na eksplicitan (kroz mehanizme cenzure) bilo na implicitan način (putem mehanizama proizašlih iz svojine nad kanalom). S druge strane, pošiljalac i primalac poruke moraju da budu subjekti koji, u društvenom okruženju, imaju određene javne uloge i statuse. Te javne uloge i statusi su dinamična kategorija i menjaju se, nastaju i nestaju tokom samog komunikacijskog čina. I, na kraju, bitno je pomenuti da je javna komunikacija uvek normirana.

Ranko Bugarski¹⁹, pak, upozorava nas na nužnost razlikovanja javne i službene upotrebe jezika. Naime, dok javna upotreba jezika podrazumeva i komunikaciju u okviru obrazovanja, izdavaštva, sveta mass medija i kulturnog života, službena upotreba jezika je znatno uži pojam, uglavnom sveden na upotrebu jezika u radu državnih organa, a na osnovu zvaničnih odredbi iz Ustava, zakona, statuta, propisa i ostalih normativnih akata.

Ne ulazeći sada u brojne analize mogućih odnosa u kojima, u jednom društvu, teorijski mogu stajati javna i privatna komunikacija, zadovoljićemo se ovim opštim određenjem javne sfere i markirati osnovne elemente koji čine proces javnog komuniciranja, a koji su nam neophodni za dalje istraživanje diskursa rata i mira. U lingvističkom naučnom okviru, ovom tematikom najtemeljnije se bave sociolingvistika i analiza diskursa.

Neophodan uslov svake komunikacije, kako privatne tako i javne, jeste jezička kompetencija komunikacijskih subjekata, odnosno njihovo poznavanje jezika i jezičkog koda. Međutim, za javnu komunikaciju to nije dovoljno. Ona zahteva i nešto što D. Škiljan naziva „komunikacijskom kompetencijom“, odnosno individualnom sposobnošću da se izgradi mreža jezičkih podkodova i odabere adekvatni podkod za određenu situaciju javnog komuniciranja. Ovi podkodovi nazvani su, kod Škiljana – idiomima. Idiomi predstavljaju kolektivni

¹⁸ U savremeno doba, radi se o tehnološkim odlikama, dok je osnovni uslov za pojavu javne komunikacije u ranijem periodu bila pismenost.

¹⁹ Ranko Bugarski, „Jezik od rata do mira“, Beograd, 1994.

fenomen sa izrazitom socijalnom dimenzijom i, po pravilu, obeležavaju određene javne uloge i statuse. Kako u sferi javnosti postoje posebni, tipski učestali oblici komunikacije, idiomi koji njih karakterišu nazivaju se diskursima²⁰. Domenima Škiljan naziva kontekste u kojima se određeni diskursi pojavljuju. U domenima, formiraju se javne uloge i statusi koje javnu sferu komuniciranja razlikuju od privatne.

U skladu sa zapadnoevropskom tradicijom, Škiljan pokušava da razluči koji se domeni javne komunikacije (sa svojim specifičnim diskursima) danas pojavljuju u dominantnom modelu javnosti. Analizom istorijskog razvoja sfere javnosti, on dolazi do zaključka da se i danas klasifikacija diskursa može podići iz Aristorelove podele na različite diskurse (politički, administrativni, pravni, religijski, umetnički, profesionalni itd.), Škiljan je pokušao da, za svaki od njih, odredi osnovne karakteristike. Obzirom na to da su retorika rata i mira duboko povezane sa političko-socijalnim aspektima javne komunikacije u savremenim društvenim i državnim zajednicama, razmotrićemo samo neke od karakteristika diskursa koji pripada retoričkom domenu: političkog diskursa.

Osnovna funkcija političkog diskursa je prenošenje poruka političke prirode. No, ovaj diskurs u sebi krije i jedno posebno značenje za moderna društva. Naime, uprkos načelnoj političkoj jednakosti, u uslovima profesionalizacije bavljenja politikom i raslojavanja građana na one koji su aktivni nosioci politike (artikulatori interesa, odnosno politički predstavnici) i one koji to nisu, instrumenti komu-

.....

²⁰ Diskursima se bavio i Kenneth Tompson (Kenneth Tompson, *Moralna panika*, Clio, Beograd), pozivajući se na Fukoovu definiciju diskursa kao grupe iskaza koji sačinjavaju jezik, odnosno način predstavljanja znanja o nečemu u nekom istorijskom periodu. Diskurs se, tako, pojavljuje u različitim institucionalnom poljima u društvu. A kada se mnoštvo iskaza tiče iste teme, ima isti stil i istu političku stuju i strategiju – tada je reč o diskurzivnoj formaciji. Način, pak, na koji se znanje koristi u regulaciji ponašanja u posebnim institucionalnim okolnostima – naziva se diskurzivnim postupkom. Tompson, takođe, govori o odnosu znanja, moći i organa nadzora u savremenom društvu, oslanjajući se na Fukoova genealoška istraživanja načina na koji diskurzivne formacije stvaraju režim moći. Jedan od primera na kojima je moguće izvršiti analizu moći, odnosno mogućnosti iskrivljavanja znanja i značenja, kroz diskurzivnu strategiju – naveden je u delu *„Orientalizam”* Edvarda Saida koji, kao osnovnu karakteristiku diskursa orijentalizma, navodi udaljenost od Orijenta i kreiranje lažno isključivog bipolarnog odnosa Orijenta i Okcidenta. Said o *„orijentalizaciji Orijenta”* piše u jednakom kontekstu u kome se, s kraja XX veka, pojavila *„balkanizacija Balkana”*.

nikacijskog procesa postaju bazični instrumenti za pridobijanje veće društvene moći aktivnih, profesionalnih političara. Iz tog razloga, česta je pojava da i pojedinci koji ne učestvuju aktivno u političkom životu, pokušavaju da što uspešnije ovladaju političkim diskursom.

Određene političke retorike nose veoma jasnu informaciju o društvenoj grupi koja ih koristi, odnosno o njenoj ideološkoj pozadini. I u analizi retorike rata i mira, jasno je da se retorikom rata služe totalitarne, nacionalistički obojene strukture i grupe, dok civilno-društvene, građanski orijentisane grupe postaju nosioci mirovne retorike. Druga bitna odrednica političkog diskursa izrasta iz značaja koji komunikacijski kanal ima za ovaj diskurs. Tehnološka usavršavanja kanala masovne komunikacije od neprocenjivog su značaja za distribuciju političkih poruka, jer omogućavaju aktivno oblikovanje političke javnosti. Kada je reč o sredstvima masovne komunikacije, treba napomenuti da se izdvaja i diskurs medija (kao diskurs koji, takođe, pripada retoričkom domenu), no s obzirom na to da su mediji dostupni svim diskursima, kao i s obzirom na činjenicu da im je osnovna funkcija oblikovanje javnosti (pre svega, političke javnosti) u jednom društvu – u njima veoma često politički diskurs ima najbitniju ulogu. Diskurs medija odlikuje se malim brojem pošiljalaca poruka naspram velikog auditorijuma primalaca, te suštinski jednosmernom komunikacijom. Kako se moć medija temelji na mogućnosti formiranja (kako virtualne tako i realne) javnosti, vlasništvo nad medijima donosi neiscrpne izvore za manipulaciju javnosti. Ne treba zanemariti ni pojavu novih medija (poput Interneta, kablovske i digitalne televizije) koje, sasvim sigurno, pomeraju granice između aktivnih i pasivnih učesnika javne komunikacije i stvaraju novi svet, nalik virtuelnoj agori. Jedna od posledica ovog fenomena je i zamagljivanje granice između javne i privatne sfere, ali je za ozbiljnu analizu implikacija novih medija potrebna znatno veća vremenska distanca od ove koju danas imamo.

Zasad, nesporna je činjenica da su manipulacije jezikom javne komunikacije u ovom retoričkom domenu (putem političkog diskursa i diskursa medija) najopasnije, jer se – putem njih – odvija ideologizacija jezika javne komunikacije. Iz fenomena ove ideologizacije, izrasle su i retorike rata i mira.

4.1.2. Nacija kao jezička zajednica

Javne uloge i statusi subjekata javne komunikacije formirani su na temelju jezičkih zajednica. U tom smislu, Škiljan se osvrće na tri tipa krize koje su uzrokovane savremenim procesom destrukuiranja društva na privilegovane i marginalizovane grupe. Ova tri tipa krize (socijalna, institucionalna i kulturna kriza), prema njegovom mišljenju, dovode do krize individualnog i kolektivnog identiteta, koju postmoderna industrijska društva pokušavaju da razreše na način koji uzima u obzir činjenicu savremenog kreiranja virtuelne javnosti kroz nove komunikacijske tehnologije. Međutim, u tranzicijskim društvima (posebno na prostoru Balkana) dogodilo se suprotno: pojavila se tendencija regresije i obnavljanja nekih socijalnih i političkih modela koji datiraju iz vremena s početka modernog perioda ili još od ranije. Tako se jezik, u ovom kontekstu, posmatra u bliskoj vezi sa etničkom pripadnošću, iz čega može da se primeti da novonastale etničke države na prostoru bivše Jugoslavije preferiraju nemački model stvaranja države-nacije²¹. Kada se jezik simbolički identifikuje sa nacijom, a nacija sa državom, onda ovaj veštački društveni konstrukt dovodi u podređeni položaj pripadnike etničkih i jezičkih manjina.

Tendencija homogenizacije jezika u okviru jedne države-nacije nije fenomen vezan samo za balkanske države s kraja XX veka. Istovremeno, ova tendencija ka suzbijanju multijezičnosti uočljiva je i na prostoru Zapadne Evrope. Analizirajući primer Austrije, Brigitte Busch i Vladimir Wakoung dolaze do zaključka da je upravo austrijsko školstvo sebe smatralo instrumentom jezičke homogenizacije, a raspravljajući o položaju etničkih manjina u Austriji, oni navode kao primer činjenicu da su u Austriji, uglavnom, i na jezicima manjina ispisane isključivo – službene zabrane²². Dakle, uprkos razvoju virtuelnih zajednica u kojima je nacionalnost kao odrednica krajnje irelevantna, uprkos postmodernom shvatanju o naciji kao „lažnoj“ tvorevini, na Balkanu, kao i u ostalom delu sveta, globalizacija komunikacija izazvala je učvršćavanje „*lokalnog etniciteta*“. U postsocijali-

.....
²¹ Dok je Francuska svoj model konstituisanja države-nacije zasnivala na teritorijalnom i ekonomskom okviru, nemački model je posebnu težinu davao elementima zajedničkog etniciteta, kulture i istorije.

²² Brigitte Busch, Vladimir Wakoung, „*Jezik mira i multilingvalno društvo*“, u zborniku „*Ka jeziku mira*“ (pr. Božidar Jakšić), Beograd, 1996.

stičkim društvima su potreba za traženjem novih kolektiva i potreba nove kolektivne identifikacije doveli do regresivne tranzicije u strogo limitirane nacionalne, odnosno nacionalističke okvire. Politički model izjednačavanja države, nacije i jezika, suočava se sa problemom monolingvalnosti takve tvorevine, što u ovako konstituisanim nacionalnim državama u posebno nepovoljan položaj dovodi pripadnike etničkih i jezičkih manjina. O ovom problemu govorio je i Ranko Bugarski²³, zalažući se za proklamovanje formalno-pravne jednakosti jezika u svakoj višejezičnoj zajednici.

Objašnjavajući da jezici kao komunikacijski sistemi ne mogu niti nastati niti nestati političkim dekretom, Bugarski objašnjava šta se zapravo dogodilo sa srpskohrvatskim jezikom u trenutku raspada Jugoslavije. Naime, na političko-simboličkom nivou – on je nestao (jer se više nigde ne pojavljuje kao službeni naziv, već je mesto ustupio srpskom, hrvatskom, bošnjačkom i crnogorskom jeziku), ali zato još uvek živi na lingvističko-komunikacijskom nivou (jer, uprkos razlikama i dijaletku, stanovnici novonastalih država na prostoru bivše Jugoslavije i dalje se međusobno razumeju u komunikaciji). Zato Bugarski kaže da je „*srpskohrvatski jezik danas jedan lingvistički jezik u obličju triju političkih jezika*“²⁴.

Naučno neopravdana i besmislena potreba za kreiranjem i standardizacijom posebnog srpskog i hrvatskog jezika (kao potpuno lingvistički osobenih i međusobno različitih sistema), čini se da je u Hrvatskoj, od početka '90-ih godina XX veka, bila mnogo izraženija. Na drugoj strani, u srpskom nacionalističkom jezgru, pojavio se zahtev za ustavnim proglašenjem ćirilice kao jedinog službenog pisma. Ova ideja o pismu kao bitnom elementu nacionalnog identiteta – apsolutno je u nauci prevaziđena, ali očito je da je bila veoma upotrebljiva u političke svrhe.

Profesor beogradskog Filološkog fakulteta Ljubiša Rajić²⁵, identifikovao je tri dominantna stava koja su se, u vreme Jugoslavije, izdiferencirala po pitanju standardizacije srpskohrvatskog jezika. Tako su jedni (uglavnom srpski lingvisti) zagovarali zajednički razvoj, težeći potiranju svih razlika, bez obzira na policentričnost srpskohrvatskog

²³ Ranko Bugarski, „*Jezik od rata do mira*“, Beograd, 1994.

²⁴ Ibid, pp.42

²⁵ Ljubiša Rajić, „*Simbolizacija jezika i konstituisanje rastojanja*“, u zborniku „*Ka jeziku mira*“ (pr. Božidar Jakšić), Beograd, 1996.

jezika; drugi (uglavnom hrvatski lingvisti) težili su da maksimiziraju razlike; treći su pokušavali da poštuju i sličnosti i razlike, te da se usprotive svakom pokušaju nasilne standardizacije jezika (njih ima u svim nacionalnim sredinama). No, policentrični karakter srpskohrvatskog jezika samo je zaoštrio politički aspekt ovog problema.

Posmatrajući sa usko lingvističke tačke gledišta, srpskohrvatski jezik je, nesporno – jedan jezik. No, situacija je potpuno drugačija ako se stvari posmatraju iz sociolingvističkog ugla, jer tada ovaj policentrični jezik postaje sporan. Koliko je ovo nasilje nad jezikom potencijalno opasno i povezano sa konkretnim ratnim okolnostima, Bugarski opisuje na sledeći način: „*Treba, ipak, reći da bi dalji jezički separatizam i nasilna jezička unifikacija, premda suprotnih predznaka, mogli imati podjednako pogubne posledice, pa se takva ekstremna rešenja moraju odbaciti i načelno i praktično*“²⁶. Osim što je krajnje nasilan i neprirodan pokušaj, recimo, da se – donošenjem političke odluke da se na RTV Republike Srpske (Studio na Palama), govori isključivo ekavicom²⁷ i, na taj način, izvrši približavanje matici Srbiji, te sopstveni jezik osiromaši za sve „*turcizme*“ i „*kroatizme*“, ovo ideološki motivisano nasilje nad jezikom može dovesti do pojave koju Bugarski naziva „*lingvističkom šizofrenijom*“.

Ako tragamo za odgovorima na brojna pitanja o motivima ove nacionalistički inspirisane manipulacije jezikom, suštinu problema moraćemo da potražimo u simboličkoj funkciji jezika.

4.1.3. Simbolička funkcija jezika i mitologija kao temelji etnonacionalizma

Komunikacijska funkcija je funkcija jezika koja je transparentna i sasvim je izvesno da ju je svesno svako ljudsko biće koje govori i komunicira. Vrlo je verovatno da bi, na pitanje o upotrebnoj vrednosti jezika, odgovor većine ljudi bio da „*jezik služi za sporazumevanje*“ među ljudima. I kada bi jezik zaista služio isključivo kao sredstvo (spo)razmevanja, odnosno komunikacije, onda bi veliki broj manipulacija koje se nad njim sprovode u najrazličitije (a najčešće: ideološke)

.....
²⁶ Ranko Bugarski, „*Jezik od rata do mira*“, Beograd, 1994

²⁷ U pitanju je područje koje tradicionalno govori ijekavicom, pa su spikeri u ovom slučaju govorili nekom iznuđenom mešavinom ekavice i ijekavice.